

ATT FÖLJA FÖRÄNDRINGAR I KULTURMILJÖN

Förslag till metoder inom kulturmiljöövervakning
för miljömålet ”Ett rikt odlingslandskap”

BOHUSLÄNS MUSEUM

REGIONMUSEUM
VÄSTRA GÖTALAND

västergötlands museum

LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALAND

2003:1

Publikation 2003:1

ISSN 1403-168X

Projekt utfört av läns museerna i Västra Götaland på uppdrag av Länsstyrelsens kulturmiljöenhet.
Arbetsgrupp: Kristina Lindholm (projektledare), Bohusläns museum, Ann-Charlott Hajdu-Rafis,
Regionmuseum Västra Götaland, Ulf Larsson och Maria Norrman, Västergötlands museum.

Tryck: Länsstyrelsen Västra Götaland, Repro, Vänersborg

Innehåll

Inledning	1
Uppdraget	3
Underlag och genomförande	4
Förutsättningar	
Referensområden	
Kulturmiljövärden i odlingslandskapet	7
Fornlämningar	
Bebyggelse	
Övriga landskapselement	
Kontinuitet/förändring i markslag	
Förändringsparametrar och indikatorer	10
Kulturmiljövård och övervakning	14
Mätning av kulturmiljö	
Representativitet	
Miljöstödet	
Metoder för kulturmiljöövervakning i odlingslandskapet	17
Övriga landskapselement	
Bebyggelse	
Fornlämning	
Uppföljning	21
Sammanfattning	22
Referenser	24

Bilagor.

Bilaga 1: Referensområden

Bilaga 2: Inventering av ”övriga landskapselement” – en jämförelse mellan befintliga metoder.

Bilaga 3: Statistik över uttagna miljöer i Bevarandeprogrammen

Omslagsbild: Foto Kerstin Olson

Karta

Inledning

I arbetet med att uppnå en hållbar samhällsutveckling har ett antal övergripande miljö kvalitetsmål fastställts av riksdagen. Miljömålen har indelats tematiskt och inriktningen är att målen skall nås inom en generation. Inom temat ”Ett rikt odlingslandskap” är miljö kvalitetsmålet:

”Odlingslandskapets och jordbruksmarkens värde för biologisk produktion och livsmedelsproduktion skall skyddas samtidigt som den biologiska mångfalden och kulturmiljövärdena bevaras och stärks” (Länsstyrelsen 2002).

Detta innebär för kulturmiljön bl.a. att *”Biologiska och kulturhistoriska värden i odlingslandskapet som uppkommit genom lång, traditionsrik skötsel bevaras eller förbättras”*, att *”Odlingslandskapets byggnader och bebyggelsemiljöer med särskilda värden bevaras och utvecklas”* samt att *”Hotade arter och naturtyper samt kulturmiljöer skyddas och bevaras”* (aa).

Riksdagen har också angett inriktningen på miljömålsarbetet genom att fastställa ett antal delmål. För *Ett rikt odlingslandskap* är det främst följande delmål som berör kulturmiljövården:

- 1 *”Mängden kulturbärande landskapselement som vårdas skall öka till 2010 med ca 70 %.”*
- 1 *”Senast år 2005 skall ett program finnas för hur lantbrukets kulturhistoriskt värdefulla ekonomibygnader kan tas till vara”* (aa).

Som åtgärder för att nå målen på regional och lokal nivå har Länsstyrelsen givit flera exempel. Länsstyrelsen konstaterar att det finns ett stort behov av att erhålla en ökad, såväl kvantitativ som kvalitativ, regional kunskap om odlingslandskapets kulturvärden. Man påpekar att kunskaperna om de kulturbärande landskapselementens spridning och omfattning i odlingslandskapet är begränsade. Det finns idag betydligt större kännedom om biologiska än om kulturhistoriska värden i odlingslandskapet. Man betonar att en helhetssyn krävs för att tillvarata odlingslandskapets värden på ett tillfredsställande sätt. För att nå detta behöver metoder utvecklas för att bredare övervaka utvecklingen av natur- och kulturvärden i odlings-landskapet (Länsstyrelsen 2002).

Riksantikvarieämbetet har formulerat generationsmål dels för hela kulturarvet och även för de olika miljö kvalitetsmålen. För miljömålet *Ett rikt odlingslandskap* är kulturarvsperspektivet att:

”Odlingslandskap med kulturhistorisk mångfald finns i hela landet.” vilket innebär främst att levande jordbruk ska bedrivas i hela landet men också att historiska bebyggelse-, kommunikations- och ägomönster, med de för olika

delar av landet karaktäristiska särdragen är bevarade och vårdade”
(Riksantikvarieämbetet 1999:12).

För att följa miljömålsarbetet och avgöra om det går i rätt riktning, krävs ett fungerande mätningssystem samt en strategi för vilka åtgärder som behövs för att miljömålet skall kunna uppnås. Det handlar om att kvantitativt kunna mäta enskilda delar i kulturmiljön, men också att mätningen sker på ett, ur kulturmiljösynpunkt, kvalitativt bra sätt. På så sätt kan strategier utformas som ökar möjligheterna för kulturvärdena att bibehållas och förstärkas på sikt.

Föreliggande projekt utförs av läns museerna i Västra Götalands län på uppdrag av Länsstyrelsen Västra Götaland och är ett led i det regionala miljömålsarbetet. Arbetet har bedrivits av en arbetsgrupp bestående av Ann-Charlott Hajdu-Rafis, Regionmuseum Västra Götaland, Ulf Larsson och Maria Norrman, Västergötlands museum samt Kristina Lindholm, Bohusläns museum (projektledare). Arbetsgruppen har även haft två möten med en styrgrupp bestående av Eva Björkman och Marie Odenbring, Länsstyrelsen Västra Götaland.

Uppdraget

Projektets målsättning är att utarbeta en metod för att mäta, beskriva och tolka förändringar i kulturmiljön. Metoden skall vara ett instrument för att följa förändringsprocesser och därmed vara ett underlag när man i nästa steg ska se vilka åtgärder som krävs för att klara uppsatta miljömål. I det arbetet ingår även att identifiera förändringsparametrar för kulturmiljön. Metoden kommer indirekt att bidra till att öka den kvantitativa och kvalitativa regionala kunskapen om odlingslandskapets kulturvärden.

Projektet syftar även till att konkretisera och diskutera de landskapselement i odlingslandskapet som är viktiga för att få denna nya kunskap. En annan viktig del ligger i urvalet av mätbara parametrar. Parametrarna ska vara avläsbara och uppföljningsbara och de ska också kunna indikera någon slags förändring av betydelse för kulturmiljön. Det mätbara måste ha någon betydelse för miljö kvalitetsmålet och ytterst för en långsiktigt hållbar livsmiljö.

Mätning och beskrivning av förändringar av kulturmiljön innebär (oftast) att vi har en mätbar historisk referens i förhållande till dagens situation, t.ex historiskt kartmaterial, där tolkningen av den historiska referensen innebär en kvalitativ bedömning vid urvalet av parametrar och vid tolkningen av förändringsprocessen.

Kulturvärdena i odlingslandskapet kan vara av många olika slag, materiella och immateriella. En karaktärsgivande del av de kulturhistoriska värdena i odlingslandskapet är de kulturbärande s.k. landskapselementen; fornlämningar, bebyggelse och övriga kulturbärande landskapselement (stenmurar, husgrunder mm, i fortsättningen kallade "övriga landskaps-element"). Projektet behandlar dessa fysiska lämningar. Landskapselementen har tidigare definierats och beskrivits bl.a. inom miljöstödsprogrammen.

Underlag och genomförande

Projektets syfte innebär delvis ett nytt sätt att arbeta inom kulturmiljövården. Inte minst svårt har det varit att ringa in "problemet". En viktig del av arbetet har därför bedrivits genom diskussioner i arbetsmöten samt studier och diskussioner i fält. För fältarbetena valdes tre referensområden. Avsikten med referensområden var att i fält studera och diskutera föreslagna landskapselement och indikatorer på förändring. Några "resultat" presenteras inte då dessa enbart utgjort en plattform för vidare diskussioner och förslag till metodutformning.

Förutsättningar

Kunskapsunderlaget skiljer sig markant åt mellan olika kategorier av landskapselement. Ett mycket stort antal fornlämningar finns registrerade och nyregistreringar sker kontinuerligt enligt definierade former. De övriga landskapselementen har däremot aldrig inventerats förutom på några enstaka platser och det finns idag nästan inget underlag som kan användas för uppföljning av målet eller delmålet. Den statistik som förs inom miljöstödsprogrammet innehåller uppgifter om landskapselementen på de anslutna fastigheterna och genom att följa den statistiken kan man se utvecklingen av mängden bevarade landskapselement som ingår i miljöstödsprogrammen (se även sid.14). Man kan utgå från ett "år noll" 1996 eller 2001 för att erhålla ett statistiskt underlag över mängden vårdade landskapselement inom kulturmiljöstödet. Den visar dock bara utvecklingen inom miljöstödet och det är högst tveksamt om den ger en allmän bild av utvecklingen av de kulturhistoriska värdena/landskapselementen. Därutöver har en systematisk inventering av agrarhistoriska lämningar skett inom Världsarv Tanum i Bohuslän, inom Riksantikvarieämbetets landskapsprojekt 1997-99, samt på ett fåtal andra platser (t.ex. Lindholm 1998). Med några få undantag vet vi alltså inte idag hur många stenmurar, husgrunder, alléer, fägator, odlingsrösen etc. som finns, vilken kondition de är i, eller deras förutsättningar att bevaras ytterligare en generation.

För bebyggelsen är situationen delvis en annan. Bebyggelselägen och enskilda hus är kända bl.a. i olika kartmaterial, men den kulturhistoriska kunskapen är varierande.

Vissa kommuner i Västra Götaland har totalinventerats, medan andra kommuner är selektivt inventerade. Det finns dessutom kommuner som inte är inventerade alls, eller där en inventering utförts, men aldrig sammanställts i någon rapport. Därutöver förtjänar det nämnas att många bebyggelse-inventeringar är utförda för 20-30 år sedan, och är sålunda i stort, för att inte säga akut, behov av uppdatering. Kunskapsunderlaget beträffande bebyggelsen i länets kommuner är med andra ord ojämnt.

I hela länet finns ett antal uttagna miljöer som klassats som miljöer med högt eller mycket högt kulturhistoriskt värde inom odlingslandskapet, "Värdefulla

odlingslandskap i resp. Göteborgs och Bohus, Skaraborg och Älvsborgs län” (Länsstyrelsen 1992, 1994, 1995). Dessa bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturvärden är förhållandevis aktuella och ungefär samtida för hela länet.

För f.d. Göteborgs och Bohus län, respektive för f.d. Skaraborgs och Älvsborgs län, har det utarbetats sammanställningar över kunskapsläget om det agrarhistoriska kulturlandskapet, (Franzén m.fl. 2000, Marscher 2002). Dessa har också utmynnat i indelningar i delregioner utifrån sina agrarhistoriska men även naturgeografiska förutsättningar.

Referensområden

De områden som valts ut som referensområden i arbetet med metod-utvecklingen är Bandene och Edstena i Färgelanda kommun och Landa i Vårgårda kommun. Förberedelse- och fältarbetet bestod i jämförelser mellan historiska kartor på Lantmäteriet i Vänersborg, ekonomiska kartan från 1890-talet och 1950-talet, bebyggelseinventeringar från 1970-talet samt fältbesök.

Områdena ingår i bevarandemiljö 07:5 Valbodalen, klass N3K2, och Landa 27:4, N2K1, i f.d. Älvsborgs län samt ingår i delregion 10a respektive 4c i den Agrarhistoriska länsöversiktens regionindelning (Länsstyrelsen 1994, Mascher 2002). För Färgelanda kommun finns en total byggnadsinventering av bebyggelsen från 1975. Vårgårda kommun har en total byggnads-inventering från 1974 (Älvsborgs Museiförening 1974, 1975).

Bandene och Norra Edstena karaktäriseras av ett laga skifte präglad, öppet och välhävdad jordbrukslandskap med gårdslägen, bebyggelsemönster och gårdsformer som i stora drag är intakta sedan slutet av 1800-talet. Bebyggelsemiljön är rik på kulturhistoriskt värdefulla byggnader och bebyggelselägen och -mönster är väl bibehållna. Trots förändrade bostads-hus upplevs miljön i sin helhet som kulturhistoriskt värdefull, då de övergripande strukturerna är tydliga.

Landa karaktäriseras av en fornlämnings- och bebyggelsebild som visar att området utnyttjas redan under stenåldern, med en kontinuerlig utveckling genom bronsåldern och järnåldern fram till våra dagar (Länsstyrelsen 1994). Inom traktgränsen för Stora Landa finns t.ex. stensättning, gravfält (högar, runda stensättningar), områden ned röjningsrösen och åkerterrasser, fyndplats för flintdolk/spets, hålväg och förvaringsgropar samt fägata.

Områdena avspeglar dels ett tidstypiskt landskapsavsnitt (Bandene och Edstena) och dels ett landskap med stort tidsdjup bevarat i olika lämningar (Landa). En mer utförlig beskrivning av miljöerna, tillsammans med fältbesökskommentarer, redovisas i *bilaga 1*. Några inventeringsresultat från fältstudierna presenteras inte, men som exempel på vilken information som arkiv- och fältstudier kan ge,

redovisas de iakttagelser från det fältarbete, huvudsakligen kring bebyggelsen, som utförts inom ramen för metodutvecklingen.

Kulturmiljövärden i odlingslandskapet

Kulturvärdena i odlingslandskapet består av en mängd olika landskaps-element men också av andra företeelser, framför allt kopplade till markanvändningen.

De landskapselement eller företeelser som vi valt att använda oss av, utgörs av fysiska lämningar med ett tydligt samband med den odlade marken och som är representativa för det stora flertalet kulturmiljöer i länet. De ska också vara representativa när det gäller att avläsa, tolka och förmedla en historisk utveckling eller ett historiskt skeende. Dessa ”element” skall gå att följa upp vid selektiva inventeringar och utifrån dessa skall olika typer av förändringar i kulturmiljön, positiva och/eller negativa, gå att utläsa.

I det här sammanhanget är landskapselementen uppdelade enligt följande

- 1 Fornlämningar
- 1 Bebyggelse
- 1 Övriga kulturbärande landskapselement såsom stenmurar, fägator, odlingsrösen, alléer mm.
- 1 Kontinuitet/förändring i markslag

Fornlämningar

Ett viktigt källmaterial för förståelsen av länets tidigaste odlingshistoria utgörs av fornlämningar i landskapet. De flesta fornlämningarna är gravar uppbyggda av sten och jord och kan tyckas ha lite med odlingshistoria att göra. Men genom att människor under en stor del av vår förhistoria har fått sin försörjning från bl.a. jordens avkastning, är även gravarna direkt anknutna till dessa jordbrukssamhällen. Fornlämningar är ett vitt omfattande begrepp av olika typer av lämningar efter människors verksamhet i forna tider. Det kan vara gravar, gravfält, boplatser, runstenar eller fossil åkermark. De har tillkommit genom äldre tiders bruk och är varaktigt övergivna. Fornlämningarna är av största vikt för förståelsen av vårt kulturarv, eftersom de ger kunskap om tiden före de skriftliga källorna, men även senare, som komplement till de skriftliga källorna.

Bebyggelse

Bebyggelsen utgör ett högst påtagligt landskapselement, vars karaktärsdrag främst utgörs av dess läge i landskapet, bebyggelsemönster och gårds-struktur samt de enskilda byggnadernas utformning och funktion. I en rik kulturmiljö är bebyggelsens bevarade karaktär av yttersta vikt.

Bebyggelsens läge i odlingslandskapet har ofta valts med stor omsorg och utifrån naturgeografiska förutsättningar. I stora delar av länet ligger bebyggelsen i höjdlägen på moränåsar och bergknallar som höjer sig över den omgivande

marken. I andra områden har bebyggelsen lokaliserats till vattenförande sänkor i odlingslandskapet, med de mer lättdränerade markområdena ovanför byarna.

Vårt län uppvisar stora variationer i bebyggelsemönster, alltifrån stora byar och mindre gårdsgrupper med några få gårdar till ensamgårdar. Skiftesreformer, hemmansklyvningar och nyodling har spelat stor roll för den variation i bebyggelsemönster som man ser idag, där de tidigare täta bykärnorna många gånger sprängts och gårdarna spridits i odlingslandskapet. Utöver byggnader utgör vägar och andra kommunikationsleder ett betydelsefullt inslag i kulturlandskapet.

Gårdsstrukturen tycks i äldre tid ha varit ganska oregelbunden med glea gårdsformer av västsvensk typ. En uppdelning mellan mangård och fägård har varit vanligt, och ibland skildes man- och fägård åt genom landsvägen. Rent symmetriska gårdsformer av götisk typ med man- och fägård skilda åt genom ett staket eller stenmur blev allmän först efter laga skiftet.

På mangården uppfördes bostadshus och ibland även mindre ekonomi-byggnader som t.ex. brygghus. Fägårdens bebyggelse utgörs ofta av ett större antal byggnader med olika funktion, såsom ladugård, stall, magasin, vagnslider m.m. I Västsverige har det varit vanligt att logen sammanbyggs med fähus och stall till en sammanhängande byggnadskropp, ibland vinkelformad. Traditionella och lokala material har använts vid uppförande och underhåll av byggnaderna.

Övriga landskapselement

De ”övriga landskapelementen” utgörs av en stor del av alla de spår i kulturlandskapet som vittnar om äldre tiders nyttjande av marken. I detta sammanhanget handlar det om de lämningar som fysiskt är kopplade till dagens odlingslandskap. Tillsammans bildar de ofta en lång tidsväv som kan vara både gles och bitvis tät. Det handlar bl.a. om konkreta spår efter odling såsom åkerstrukturer, terrasser, odlingsrösen mm. Behoven av hägnader och gränsmarkeringar av olika slag i det äldre jordbruket, resulterade i ett stort antal lämningar, där de mest påtagliga är de otaliga stenmurar som finns runt om i landskapet och som det i princip inte sker någon nyproduktion av. Grindstolpar, torpgrunder och vägar har sin betydelse. Ofta återkommande landskapselement i odlingsmark är t.ex:

- 1 Stenmurar Ett landskapselement vilket är en karaktäristisk del av kulturmiljön inom stora delar av odlingslandskapet och spritt i hela länet. Förutom den historiskt viktiga gränsen mellan inägor och utmark, hägnader mellan gårderna i två- eller flerskifte, kalvhagar, tomhägnader, fägator mm, speglar de som gränsmarkeringar i olika former, de större strukturella förändringar som skiftena medfört och som påverkat odlingslandskapet i ett historiskt perspektiv.
- 1 Åkerholmar. Kan innehålla landskapselement som osynliggörs o/e förstörs vid övertäckning eller igenväxning. De kan också innehålla en värdefull

slåtterängsflora som utgör en rest av en äldre markanvändning med större ängsområden i landskapet.

- 1 Husgrunder. Kan vara av flera olika slag inom odlingslandskapet. Det kan handla om övergivna gårdslägen, grunder till smedjor som legat en bit från övrig bebyggelse, det kan vara torpgrunder i gränsen mellan inägor och utmark mm.
- 1 Lämningar efter kommunikationer; vägar, broar mm.

Kontinuitet/förändring i markslag

Förhållandet åker/annan mark inom odlingslandskapet samt den totala arealen odlad/brukad mark i odlingslandskapet sett i ett längre tidsperspektiv, avspeglar kontinuitet och förändringar i brukande och markanvändning. Aspekter såsom nutida exploateringar, ökning/minskning av befintlig åkermark, vilken del av åkern, historiskt sett, som planteras med gran etc., är viktiga för att få ett så tydligt underlag som möjligt inför senare ställningstaganden om ev. åtgärder.

Förändringsparametrar och indikatorer

En förändringsparameter är en företeelse, ett tillstånd eller en slags indikator, som kan avspegla en förändring av något slag.

En uppföljning av förändringsparametrar i detta sammanhanget skall kunna visa om kulturmiljön bevaras och stärks enligt miljömålet. En önskan är förstås att uppföljningen avspeglar en förbättring av kulturmiljön men uppföljning av parametrarna kan också visa en negativ utveckling, som försvårar eller hindrar möjligheterna att uppnå miljömålet.

De förändringsparametrar vi valt skall genom tillståndet hos landskapselementen, spegla tillståndet i kulturmiljön, och på ett relativt enkelt sätt gå att avläsa för att kunna mäta om en förändring/förbättring skett i kulturmiljön.

Förändringsparametrarna skall därför registreras upprepade gånger och styra utformningen av frågorna vid uppföljningar, t.ex. inventeringar.

Exempel på sådana förändringsparametrar är:

- 1 Igenväxning och övertäckning
- 1 Skador och borttagning
- 1 Förändrad markanvändning
- 1 Fastighetsombildningar
- 1 Miljöstöd/områdesbestämmelser el. dyl.

För bebyggelse gäller även andra förändringsparametrar såsom:

- 1 Bevarat/förändrat bebyggelseläge
- 1 Bevarad/förändrad gårdsstruktur
- 1 Enskilda bevarade byggnader
- 1 Förändringsgrad/typ av förändring (även ev. nybyggnad)
- 1 Nuvarande funktion

Bebyggelsens och de övriga landskapelementens kulturhistoriska värde är komplext och representeras främst av läget i landskapet, historisk markanvändning, bebyggelsemönster och gårdsstruktur samt, för bebyggelsen, de enskilda byggnadernas utformning och funktion. Vid bedömning av kulturhistoriskt värde får faktorer som levande, i bruk, funktion och intresse, stor betydelse. Man kan även tänka sig att möjligheten att uppfatta (ursprunglig) funktion har betydelse för intresset att bevara och/eller vårda kulturlämningar.

Igenväxning och övertäckning

Igenväxning och övertäckning är på sikt en risk genom att större träd rötter spränger sönder lämningar. Genom att lämningarna alltmer osynliggörs blir de

också allt mindre kända hos markägare och brukare. Därmed minskar ett incitament för att lämningen kommer att vårdas och på så sätt fortleva. Om en stenmur ligger mellan två åkrar ingår den förmodligen i en bruknings-rytm även om träden tas ned först var tionde år och är då förmodligen inte hotad på samma sätt som den kan vara om det planteras gran på båda åkrarna. En befintlig skiftesgräns ökar stensemurens möjligheter att "överleva" genom att den fortfarande har en funktion.

Bedömning måste göras i fält från fall till fall efter en fågradig skala.

Som jämförelse innebär vård enligt miljöstödsbegreppet att ingen igenväxning får förekomma på landskapselementen. Vidare skall vissa landskapselementstyper underhållas samt upplag och avfall ska forslas bort. Länsstyrelsen får även föreskriva om extra skötselvillkor för landskapselement som består av träd samt tider och former för bete.

Skador och borttagning

Samma resonemang som ovan gäller delvis här. En skada behöver dock inte innebära att lämningens kulturhistoriska värde förvanskas, däremot kan det innebära ett hot på sikt. Även här måste bedömning göras i fält efter en fågradig skala för skada. Vid uppföljningar finns även parametern borttagen eller ej, med.

Förändrad markanvändning.

Ändrad markanvändning eller ej är oftast en ganska okomplicerad bedömning som i många fall kan göras utifrån jämförande kartstudier och kan även utläsas bl.a. ur aktuell jordbruksstatistik. I vissa fall krävs uppföljning i fält. Följdfrågor av intresse för kulturmiljövården är t.ex. om åkermarken planterats igen avsiktligt eller börjat växa igen med sly p.g.a. att den inte längre brukas som vare sig åker eller vall. Eller, om åker i allt större utsträckning används till tomt- eller industrimark, eller vägar?

Fastighetsombildningar

Fastighetsombildningar kan genomföras av olika anledningar, t.ex. sammanslagning av mindre brukningsenheter till större eller avstyckning av en gårds åker- och skogsarealer, så att gårdens kärnområde med bostadshus, trädgård och ekonomibyggnader frikopplas från omgivande mark. I båda dessa fall kan fastighetsombildningar komma att påverka kulturmiljön, och kanske särskilt bebyggelsen. Risken finns att en eller flera av de mindre gårdar som slås samman till en större enhet inte bebos eller på annat sätt används i framtiden, vilket obönhörligen leder till obefintligt underhåll och förfall av gårdens byggnader. Den gård som så att säga blir huvudgård vid en sammanslagning kan komma att behöva investera i större och effektivare maskiner, som kräver nya maskinhallar eller kraftigt ombyggda äldre ekonomibyggnader. Resultatet av en sammanslagning kan sålunda bli en livskraftig, men kraftigt förändrad gård, samt en eller flera övergivna gårdar i dess omgivning. Vid en avstyckning av en gårds kärnområde är hotbilden en annan; bostadshuset kommer sannolikt att bebos i framtiden, men

gårdens ekonomibyggnader behövs inte längre, särskilt inte de större byggnaderna med stort underhållsbehov. Följden kan då bli ett allt större antal gårdsmiljöer som saknar en stor del av sin ekonomibebyggelse, särskilt de karaktärsskapande ladugårdarna.

Vid ombildande till fritidsfastighet kan byggnadsbeståndet så att säga frysas då inget praktiskt behov finns för att förändra eller förnya byggnader kraftigt. Viktiga faktorer är gårdens ev. funktion som jordbruksfastighet, ålder på brukare, pedagogisk potential, finns miljöstöd mm.

En ”blinkande lampa” på Lantmäteriet och/eller kommunernas byggnadskontor, dvs. en fastighetsbildning på landsbygden, är egentligen alltid en indikator på en förändring som kan komma att påverka kulturmiljön.

Bevarat/förändrat bebyggelseläge

Lokalisering av bebyggelsen styrdes förr i hög grad av naturgeografiska förutsättningar. Detta har starkt bidragit till landskapets karaktär, exempelvis i form av bebyggelse på höjder i det omgivande odlingslandskapet. Även om andra lägen än de mest karaktäristiska har förekommit i olika områden, finns det ett stort värde i att respektive områdes karaktärsdrag bevaras vid planering av ny bebyggelse. Likaså är det viktigt att beakta äldre lägen för vägar och andra kommunikationsleder.

Även bebyggelsemönstret utgör en viktig komponent i den del av kulturmiljön som bebyggelsen utgör. Karaktären skiljer ju sig markant mellan områden med stora byar till områden som domineras av ensamgårdar. Det är viktigt att dessa skillnader i karaktär bibehålls även i framtiden.

Bevarad/förändrad gårdsstruktur

Vid upplevelsen av den enskilda gården är äldre gårdsstrukturer eller gårdsformer, ofta genom uppdelning mellan mangård och fägård, ett betydelsefullt karaktärsdrag, liksom förhållandet till eventuella vägar, fägator, hägnader m.m. Gårdens helhet utgörs av dess delar, och de enskilda byggnaderna representerar ett kulturhistoriskt värde i form av hus med olika funktion, uppförda i olika traditionella och lokala material.

Enskilda bevarade byggnader

De olika byggnadernas funktion har resulterat i olika karaktärsdrag, såväl in- som utvändiga. Dessa funktionsbetingade karaktärsdrag är viktiga att bibehålla för att förstå sammanhangen i gårdsmiljön, d.v.s. varför de olika byggnaderna ser ut som de gör och varför de ligger där de gör i förhållande till varandra och omgivande landskap. Även det faktum att en gård används för sin ursprungliga funktion bidrar till det kulturhistoriska värdet.

Förändringsgrad/Typ av förändring samt nuvarande funktion

Förändringar i fråga om läge, bebyggelsemönster, gårdsstruktur och de enskilda byggnadernas utformning och funktion kan leda till att de historiska sammanhangen blir otydliga, och att bebyggelsens betydelse i odlingslandskapet blir svårare att tolka. Rent generellt torde det vara så att förändringar är lättare att acceptera på enskilda objekt än i de större sammanhangen som rör bebyggelselagen och olika strukturer. Av stor vikt för bebyggelsens kulturhistoriska värde i odlingslandskapet är givetvis även huruvida gårdarna är levande och brukas, liksom brukarnas intresse för den kulturmiljö de lever och verkar i.

Kulturmiljövård och övervakning

Mätning av kulturmiljö

Konflikten mellan kontinuitet och bevarande blir särskilt påtaglig i odlingslandskapet. Hävden av markerna inom ett "levande" jordbruk är ofta en förutsättning för att kulturmiljövård ska kunna bedrivas och att kulturvärdena ska kunna fortleva och vara kända på sikt. Kontinuitet i brukande är också något vi värderar högt i kulturmiljöarbetet samtidigt som ett "levande" jordbruk i vissa fall kommer i konflikt med bevarandeaspekten. Vikten av att brukande och bevarande sker i samklang "För att dessa nya landskap ska bli kulturmiljöer värda att bevara i framtiden ..." har också påtalats av Riksantikvarieämbetet i redovisningen av sitt regeringsuppdrag (1999).

En annan svårighet som dyker upp när man ska värdesätta en kulturmiljö, är förhållandet mellan helheten respektive de enskilda delarna i kulturmiljön. En 1700-tals gård där den tidstypiska karaktären är välbevarad är kulturhistoriskt mycket värdefullt liksom ett landskapsavsnitt med ett tydligt läsbart stort tidsdjup.

Inom kulturmiljöarbetet arbetar vi ofta med olika kvalitativa aspekter som är svåra att mäta. Här finns vedertagna uppfattningar som kan vara svårbeskrivna. Definitioner av kulturmiljöbegreppet, liksom synen på vård och bevarande, förändras också över tid. För att kunna följa utvecklingen av kulturmiljön krävs någon form av återkommande kontroll av vissa definierade parametrar. Dessa i sin tur ska också fungera som indikatorer för förändringar av olika slag "En indikator ska kunna ersätta faktiska mätningar av mer komplicerat slag – eller mätningar som inte går att göra" (Riksantikvarieämbetet 2002). En, ur kulturhistorisk aspekt, kvalitativ mätning innebär också att man får ett så bra underlag för senare ställningstaganden om hur ett förändringsförlopp ska hanteras, samt kunskap om vad som orsakar förändringarna.

Målet att "... kulturmiljövärdena bevaras och stärks" (Länsstyrelsen 2002), är svårt att mäta kvantitativt. Man måste istället välja mätbara indikatorer, vilka är tillräckligt vedertagna såsom beskrivande kulturmiljövärden.

Delmålet "Mängden kulturbärande landskapselement som vårdas skall öka till 2010 med ca 70 %" (aa), är ett huvudsakligen kvantitativt delmål, och sådana är oftare mätbara. Delmålet bygger på en ökad skötsel, genom ett ökat antal företag/landskapselement, inom kulturmiljöstödet men Länsstyrelsen konstaterar att det inte är tillräckligt och att kunskapen om det totala antalet landskapselement i länet och deras status saknas (Länsstyrelsen 2002:104).

Representativitet

För att kunna avläsa och tolka en förändring krävs att det finns ett utgångsläge, ett "år noll", att mäta förändringar ifrån. Agrarhistoriska inventeringar (landskapsinventeringar) har endast genomförts på några få platser i länet. För att

få en helt komplett bild av länets hela odlingslandskap krävs en totalinventering av samtliga bebyggelse- och övriga landskaps-element i länet. Ett sådant förfarande ger naturligtvis det bästa underlaget. Det är dock förenat med stora kostnader och tveksamt om det är genomförbart inom rimlig tid.

Ett alternativ är att ta stickprov. Hur mycket som ska inventeras är delvis en resursfråga men kanske framför allt en fråga om representativitet; att välja ett representativt tillräckligt stort material. Vad är representativt i detta sammanhanget? Det vill säga hur liten inventerad yta kan representera bilden av länet. En alltför gles stickprovsinventering ger ett för osäkert underlag. Här kommer det också in faktorer som generationsskiften inom jordbruket, naturgeografiska och geologiska förutsättningar, t.ex. om marken är stenbunden eller inte.

Miljöstödet

Målet för det nya kulturmiljöstödet som introducerades 2001 är att 18.000 jordbruksföretag skall anslutas till stödet samt att 25-30% av landets åkerareal ingår. År 2001 anslöt sig 13.300 företag (cirka 75% måluppfyllelse) och 740.000 ha åkermark (mer än 100% måluppfyllelse). Andelen anslutna företag och areal är störst i slättbygderna och lägst i Norrland. I Skåne finns över 200.000 ha inom stödformen och i Västra Götaland finns över 100.000 ha. Vidare har cirka 2.700 företag fallit bort som var anslutna till den gamla ersättningsformen.

Genom miljöstödet för *"Bevarande av värdefulla natur- och kulturmiljöer i odlingslandskapet"* har länsstyrelsen ett redskap att via statistiska uppgifter följa utvecklingen av och uppfyllelsen av delmålet att mängden kultur-bärande landskapselement som vårdas, ska öka med cirka 70 % till år 2010. Denna ökning kan sedan delas upp i punktelement och linjeelement fördelat på styck och kilometer. Via Jordbruksverkets databas kan årligen, eller med intervall, statistik plockas ut för länet avseende mängden punktelement och linjeelement och en kontinuerlig förändring kan följas. Vi får då på ett enkelt sätt en "siffra" på mängden vårdade landskapselement. Vi kan mäta den kvantitativa delmåluppfyllelsen. Det som mäts är dock antalet landskaps-element som vårdas inom miljöstödet, dvs. egentligen anslutningen (en förväntad ökning) av jordbruksföretag och landskapselement till miljöstödet. Statistik finns över antal vårdade landskapselement för år 1996 respektive 2001, däremot finns ingen statistik över hur många meter stenmurar, alléer, åkerholmar mm som finns i länet.

Hur mäter vi "vården" av den kvalitativa måluppfyllelsen? Grunden enligt metoden ovan är att man förutsätter att landskapselementen "vårdas" då de ingår i ett miljöstöd och ersättning för skötsel utgår. Erfarenheter från 1996-2000 visar att tolkningen av vårdbegreppet kan variera mycket samt att brukaren inte alltid följer de krav på skötsel som är preciserade. År 2001 anslöt sig ca 2400 jordbruksföretag till Kulturmiljöstödet och årligen skall cirka 5 % av alla ingående jordbruksföretag

i miljö- och landsbygds-programmet kontrolleras. Skötselkravet preciseras antingen som ”Godkänd” eller ”Icke godkänd” det berörda kontrollåret.

Svagheterna med att enbart mäta måluppfyllelse enligt ovan är många, bl.a. har inte alla brukare som ville, kunnat ansluta sig till stödformen då man inte klarat kvalifikationsgränsen. Detta gäller särskilt små gårdar i skogs- och mellanbygd och i skärgårdsområdena. En sänkning av kvalifikationsgränsen diskuteras för att erhålla en bättre regional balans. Ett annat problem är att man inte kunnat rikta stödet till de mest värdefulla områdena enligt bevarandeprogrammen. Vidare bör definitionen av värden/skötseln diskuteras då denna kan förändras när ett program ersätts med ett nytt t.ex. 1996-2000 och 2001-2005. Vad som sker 2005-2009 är höljt i dunkel. Svårigheten att mäta skötseln är av avgörande betydelse om man utgår från kulturmiljöstödet som en förändringsparameter. Vidare kan kulturmiljöstödet idag inte riktas till särskilt värdefulla områden som kulturmiljövården preciserat i t.ex. Bevarandeprogrammen för odlingslandskapet och i de Agrarhistoriska länsöversikterna.

Innebörden i miljö kvalitetsmålet är att kulturhistoriska värden skall bevaras eller stärkas. Miljöstödet är i sin nuvarande form inte tillräckligt som enda mätbara förändringsparameter för att kulturmiljövården ska bevaras och stärkas.

Metoder för kulturmiljöövervakning i odlingslandskapet

Kulturmiljöarbete och ”förändringsövervakning” innebär att man följer flera parallella spår. Kulturvärden är svåra att gradera och jämföra. Det är ofta många olika faktorer som spelar in, och inom kulturmiljövärden skapas, medvetet och omedvetet, gemensamma uppfattningar om att, och varför, en kulturmiljö är värd att bevara och vilket grad av förändring man kan acceptera utan att den förvanskas. Nedan följer ett antal förslag på metoder för att mäta, beskriva och tolka förändringar i odlingslandskapets kultur-miljöer. Delvis finns här förslag på behandling av redan befintligt statistiskt material, men framför allt är det förslag på en ny metod för att skaffa det underlag som, enligt vår bedömning, idag saknas för att göra en kvalitativ och kvantitativ kulturmiljöövervakning.

Den metod som föreslås här bygger på att ett antal representativa referens-områden väljs ut inom vilka inventeringar av bebyggelse och övriga landskapselement görs. Som referensområden för mätning och uppföljning av förändringsprocesser i kulturmiljön, används de områden som är uttagna i *Bevarandeprogrammen för värdefulla odlingslandskap*.

Övriga landskapselement

Lagskyddet varierar kraftigt för olika landskapselement. För de landskapselement som är biotopskyddsområden enligt Miljöbalken går det att i statistiken avläsa beviljade ”borttaganden”. Den uppföljning som kan göras genom miljöstödet ger viss information men är framför allt ett sätt att öka incitamentet för vård samt en utvärdering av själva miljöstödet. Som tidigare nämnts saknas idag alltså ett underlag för uppföljning av status och förändringar inom kategorin övriga landskapselement. För denna kategori handlar det alltså om att hitta en lämplig metod för att få detta underlag.

Landskapselement eller karaktärsdrag skiljer sig åt i olika typer av landskap. De kulturhistoriska värdena är också både till art och kvantitet ofta regionalt betingade och bör därför värderas utifrån ett regionalt perspektiv. Vid uppföljning och utvärdering är det viktigt att utifrån varje enskilt referens-område bestämma vad som utgör värdegrunden, det kulturhistoriskt karaktäristiska, för området och vilka landskapselement som bäst speglar de karaktäristiska dragen.

Denna värdegrund har sin utgångspunkt i de beskrivningar som gjorts för respektive agrarhistorisk delregion i de Agrarhistoriska Länsöversikter som arbetats fram i länet (2000, 2002). Därutöver finns en översiktliga beskrivning och sammanfattande värdeomdöme för respektive delområde i bevarande-programmen (1992, 1994, 1995). Här kan man också använda den modell som föreslås inom Riksantikvarieämbetets projekt ”*Karaktärsdrag och bebyggelsemönster*” (Nilsson 2002).

I samband med den inledande inventeringen görs en genomgång av källmaterial för att få ett underlag för tolkning i fält och för att bakgrundsinformationen sen ska finnas när man så småningom, vid uppföljningar, skall tolka den ev. förändring som skett. Det är av stor betydelse att landskapselementen sätts in i sitt kulturhistoriska sammanhang.

Förberedelser

- 1 Definition av områdets kulturhistoriska karaktäristik. Utgångspunkten är delregion- beskrivningarna i de Agrarhistoriska länsöversikterna (Franzén 2000, Mascher 2002), områdesbeskrivningarna i Bevarande-programmen (Länsstyrelsen 1992, 1994, 1995) och ev. Riksantikvarieämbetets modell över karaktäristik och bebyggelsemönster (Nilsson 2002).
- 1 Genomgång av kartmaterial. De historiska kartorna och äldre ekonomiska kartor ger den historiska referensen och hjälper till att säkra att förändringar i kulturmiljön tolkas på ett kvalitativt bra sätt ur kulturhistoriskt perspektiv. Ev. även andra källor.
- 1 Finns områdesbestämmelser el. dyl. för aktuellt område.
- 1 Finns miljöstödd eller pågående vård med annat statligt stöd.

Fältinventering.

- 1 Markera på karta, digitalt eller manuellt för att sedan behandlas digitalt.
- 1 Beskrivning och värdering av status/kondition mm efter en fast fågradig skala med utgångspunkt från de tidigare definierade förändringsparametrarna; igenväxning, övertäckning och skada. (Kanske också dess betydelse för brukaren).
- 1 Tidstabell över kartor med tidigare funktion.
- 1 Uppgift om planerade större omstruktureringar.

Vid utarbetandet av inventeringsmetoden och blanketten bör man utnyttja erfarenheterna från landskapsinventeringarna inom Riksantikvarieämbetets Landskapsprojekt samt Länsstyrelsens nya Äng- och betesmarksinventering (se bilaga 2).

Bebyggelse

Uppföljning av förändringar av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse grundas på studier av historiskt kartmaterial och äldre bebyggelseinventeringar i kombination med fältstudier.

De byggnader som är markerade på den ekonomiska kartan från 1950-talet i Skaraborg och Älvsborg samt den ekonomiska kartan från 1930-talet i Bohuslän, skulle vi idag sannolikt betrakta som kulturhistoriskt värdefulla. Genom att studera

dessa ekonomiska kartor, och jämföra med dagens utseende får man en bild av vilka befintliga byggnader från 1900-talets mitt som ännu finns kvar. Vid en jämförelse med äldre ekonomiska kartor från ca 1880 i Skaraborg och ca 1890 i Älvsborg kan gårdslägen och strukturer befästas ännu längre tillbaka i tiden. Genom dessa studier torde man få en god bild av ett områdes karaktär före de stora strukturuomvandlingarna av landsbygden från 1900-talets mitt och framåt i tiden.

Genom att komplettera kartstudierna med studier av bebyggelse-inventeringar från senare tid kan man även få en bild av läget under de senaste decennierna. Eftersom man vid inventeringar noterat de olika byggnadernas byggnadsår, fasad- och takmaterial, stomme m.m. ges tillsammans med det fotomaterial som producerats i samband med inventeringen en fylligare bild av bebyggelsen.

Studier av äldre kartor ger sålunda en bild av bebyggelsens läge, bebyggelsemönster och strukturer före 1900-talets mitt. Bebyggelse-inventeringar från de senaste årtiondena berikar bilden på objektnivå, i den mån inventeringar utförts. Även om man på äldre och nyare kartor kan utläsa var de enskilda byggnaderna ligger, måste bedömning i fält utföras för att konstatera om det verkligen är äldre byggnader som ännu ligger på ursprunglig plats, och inte nya byggnader med liknande yttermått.

Fältstudierna utförs som totalinventeringar av de områden som man valt ut att bevaka. Genom inventeringen kan man konstatera hur mycket av den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen från 1900-talets förra hälft och tidigare som ännu finns kvar. Samtidigt får man en nulägesbeskrivning, som kan tjäna som underlag vid framtida uppföljning.

De förändringsparametrar som kan registreras vid arbetet utgörs vid kartstudierna av förändringar i bebyggelsens läge, mönster och struktur. Genom komplettering med studier av bebyggelseinventeringar kan även de enskilda gårdarnas byggnader bli föremål för jämförelser vad gäller t.ex. om- och tillbyggnader. För att bekräfta dessa studier krävs dock besök i fält, då man genom intervjuer med fastighetsägare och observationer dessutom kan konstatera huruvida enskilda byggnader och gårdar bevarat sin ursprungliga funktion. Det kan även vara av vikt att konstatera huruvida ekonomibygnader återanvänds för nya funktioner.

Vid bedömning i fält av bebyggelsen bör man sträva efter att ha så få grader eller klasser som möjligt, t.ex. följande:

- Oförändrad/måttligt förändrad byggnad/gård.
- Kraftigt förändrad byggnad/gård.
- Övergiven/riven/raserad byggnad/gård.

Genom att jämföra kartmaterialet med bebyggelseinventeringar är det möjligt att konstatera huruvida följande faktorer förändrats eller inte:

- 1 Bebyggelsens läge
- 1 Bebyggelsemönster
- 1 Gårdsstruktur

1 Enskilda byggnader

Genom fältstudier kan man dessutom konstatera i vilken grad de enskilda byggnaderna förändrats på senare tid genom om- och tillbyggnader, byte av tak- eller fasadmateriäl m.m. Man kan genom intervjuer även klargöra gårdens och de enskilda byggnadernas nuvarande funktion. Slutligen får man genom fältstudierna en nulägesbeskrivning av bebyggelsen, som utgångspunkt för framtida uppföljning. Det är viktigt att konstatera att fältarbetet är tidskrävande om man skall täcka in större områden. Särskilt gäller detta om man vid fältarbetet skall hinna med att intervjua fastighetsägare för att klarlägga byggnadernas nuvarande funktion.

Fornlämningar

Eftersom samtliga kända fornlämningar finns registrerade i Fornminnesregistret och varje borttagande kräver Länsstyrelsens tillstånd, finns ett underlag för att via statistik följa utvecklingen och avläsa hur många fornlämningar som försvinner.

Fornvården är viktig som en vårdande insats av den enstaka fornlämningen men kanske än viktigare som en informationsinsats och därmed en preventiv vårdåtgärd. Även fornvården regleras till stor utsträckning genom Länsstyrelsens beslut och är alltså avläsbar statistiskt.

Även övriga informationsinsatser sker dels på länsstyrelsens eller läns museernas initiativ men också av kommuner eller andra. Dessa har stor betydelse för brukares/boendes kunskap och intresse för att vårda enskilda landskapselement. För att få en överblick över vilka informationsinsatser som görs, t.ex. inom ett län, borde en sammanställning finnas.

Förändringar i markslag och areal brukad mark

Förhållandet åker/annan mark inom odlingslandskapet samt den totala arealen odlad/brukad mark i odlingslandskapet visar på ev. förändringar i markslag. Genom att jämföra kartskikt får man en god bild av den förändring av åkermark som sker från nu och framöver. Jämförelse med äldre kartskikt visar var förändringarna sker jämfört med den historiska markanvändningen. Vid uppföljningen ska man t.ex. kunna se vilken typ av åkrar som försvunnit, alternativt vilken typ av markanvändning som förändrats.

Uppföljning

En första inventering samt analys av kartmaterial genomförs 2003-2005. En uppföljning utgörs genom upprepad inventering 2008-2009. Därefter sker en utvärdering 2010 som kan redovisas som en fördjupad utvärdering till miljömålsrådet och ligga till grund för ev. nya strategier för att uppnå målet. En god kunskap om de kulturvärden som faktiskt finns i odlingslandskapet är en viktig grund i det fortsatta arbetet. En inventering av landskaps-elementen kan också ses som ett led i den fortsatta kunskapsuppbyggnaden.

Utvärdering av miljöstödet. Via Jordbruksverkets databas kan årligen (eller med intervall) statistik plockas ut för länet avseende mängden punktelement och linjeelement och därmed bör en kontinuerlig förändring kunna följas. Vi får då på ett enkelt sätt en ”siffra” på mängden vårdade landskapselement inom miljöstödet. Man kan också utvärdera de kontrollresultat som Länsstyrelsen erhåller från brukare med Kulturmiljöstöd.

Ovanstående metoder skapar inte automatiskt en ökad skötsel av kulturbärande landskapselement. De är istället framför allt inriktade på att avläsa förändringar och därmed ge ett underlag för ev. agerande. För att skapa en förändring i synen på landskapselementen eller ekonomiska möjligheter för att ta tillvara dem krävs andra åtgärder. Där är information av olika slag viktig, dels till brukare (sker redan inom miljöstödsprogrammet och olika kampanjer), och dels till allmänhet. Att olika slag av nya reformer i jordbruket inte motverkar möjligheterna att bevara lämningarna. Kompensation som ökar möjligheterna för brukaren att bevara/vårda lämningarna, t.ex. statliga stöd i olika former.

Viktiga faktorer som kan påverka, alternativt krävs, för att kulturhistoriska värden i odlingslandskapet bevaras eller förbättras är;

- 1 att det finns ett intresse/kunskap hos brukaren.
- 1 att det finns en allmän medvetenhet och kunskap hos allmänheten.
- 1 möjlighet/förmåga att uppfatta (ursprunglig) funktion
- 1 att det inte är olönsamt att bevara dem.
- 1 att de inte inverkar negativt på ett modernt brukande.
- 1 att statliga, eller andra, medel tillförs till skötseln.
- 1 att andra stödåtgärder inte motverkar de kulturhistoriska värdena

KULM (Kompetens Utveckling av Lantbrukare inom Miljöområdet) är det kompetens- och utbildningsprogram som skall hjälpa jordbrukare med miljöstöd att uppfylla sina miljöåtaganden. Information antingen via kurser, fältvandringar eller gårdsbesök är viktiga styrmedel för att uppfylla kvalitetsmålet av ”värden”. Det är därför av stor vikt att medel fördelas inom KULM så att de kulturbärande landskapselementens funktion och skötselbehov tydliggörs. Detta kan mätas genom antalet jordbrukare som deltar i aktiviteter riktade för dem med kulturmiljöstöd.

Sammanfattning

Som ett led i miljömålsarbetet utarbetas för de olika miljökvalitetsmålen, varierande strategier för miljöövervakning. Den här rapporten redovisar ett projekt inom miljömålet *Ett rikt odlingslandskap*. Målsättning med projektet har varit att utarbeta en metod för att mäta, beskriva och tolka förändringar i kulturmiljön. Metoden skall vara ett instrument för att följa förändrings-processer och därmed vara ett underlag när man i nästa steg ska se vilka åtgärder som krävs för att klara uppsatta miljömål. I det arbetet ingick även att identifiera förändringsparametrar för kulturmiljön. Parametrarna ska vara avläsbara och uppföljningsbara och de ska också kunna indikera någon slags förändring av betydelse för kulturmiljön. Det mätbara måste ha någon betydelse för miljökvalitetsmålet och ytterst för en långsiktigt hållbar livsmiljö. Metoden kommer också indirekt att bidra till att öka den kvantitativa och kvalitativa regionala kunskapen om odlingslandskapets kulturvärden.

En karaktärgivande del av de kulturhistoriska värdena i odlingslandskapet är de kulturbärande s.k. landskapselementen, som i detta sammanhanget utgörs av fornlämningar, bebyggelse och övriga kulturbärande landskaps-element (stenmurar, husgrunder mm). De kulturhistoriska värdena är också starkt förknippade med kontinuitet eller förändring i markslag och markanvändning.

Att kunna tolka mätningar och kontroller av kulturmiljön, förutsätter även att det finns en god kunskap om det som ska mätas. Inom miljöstödet förs statistik över vårdade landskapselement inom de anslutna jordbruks-företagen, men det finns idag ingen statistik över hur många stenmurar, fägator, alléer mm som finns i länet. Miljöstödet är i sin nuvarande form inte tillräckligt som enda mätbara förändringsparameter för att kulturmiljö- värdena ska bevaras och stärkas.

Kulturmiljöövervakning handlar (här) dels om att kvantitativt kunna mäta enskilda delar i kulturmiljön, men också att mätningen sker på ett, ur kulturmiljösynpunkt, kvalitativt bra sätt. En, ur kulturhistorisk aspekt, kvalitativ mätning innebär att man får ett bra underlag för senare ställningstaganden om hur ett förändringsförlopp ska hanteras, samt kunskap om vad som orsakar förändringarna. På så sätt kan strategier utformas som ökar möjligheterna för kulturvärdena att bibehållas och förstärkas på sikt. Inom projektet har utarbetats förslag till metod som innebär att man får ett representativt underlag för att kunna mäta och tolka förändringar i kulturmiljön. Den metod som här föreslås bygger på att ett antal representativa referensområden väljs ut inom vilka inventeringar av bebyggelse och övriga landskapselement görs. Referensområdena bygger på de miljöer som är uttagna i bevarandeprogrammen för värdefulla odlingslandskap som utarbetats i länet. Inför inventeringar och vid uppföljning och utvärdering är det viktigt att utifrån varje enskilt referensområde bestämma vad som utgör värdegrunden, det kulturhistoriskt karaktäristiska, för området och vilka landskapselement som bäst speglar de karaktäristiska dragen. En viktig

utgångspunkt i den beskrivningen är de agrarhistorisk länsöversikter som arbetats fram i länet.

Referenser

- Franzén B-M & Lindholm K 2000 *Agrarhistorisk landskapsanalys över f.d. Göteborgs och Bohus län*. Länsöversikt. Riksantikvarieämbete, Landskapsprojektet rapport 2000:8. Stockholm.
- Jordbruksverket 2001 *Översyn av Miljö- och Landsbygdsprogrammet för Sverige år 2000-2006*. Rapport 2001:19.
- Lindholm K 1998 *Agrarhistorisk landskapsanalys, byrapport över Stora Gerum, Tanum socken, Tanum kommun*. Bohusläns museum 1998. Stencil.
- Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län 1995 *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs- och Bohus län*. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturvärden. Miljöavdelningen rapport 1995:21. Göteborg.
- Länsstyrelsen i Skaraborgs län 1992 *Bevarande program och åtgärdsprogram för odlingslandskapets natur- och kulturvärden i Skaraborgs län*. Meddelande 8/92 ISRN LSTY/M--92/8--SE, Länsstyrelsen i Skaraborgs län.
- Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1994 *Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län*. Miljö och planenheten. Länsstyrelsen i Älvsborgs län. Rapport 1994:5.
- Länsstyrelsen i Västra Götaland 2002 *Miljömålen i Västra Götaland*. Remissupplaga maj 2002.
- Mascher C, red. 2002 *Agrarhistoria i Västra Götaland: Agrarhistorisk länsöversikt för Västergötland och Dalsland*. Länsstyrelsen i Västra Götaland 2002:14.
- Nilsson D 2002 *Miljömålsuppföljning. Karaktärsdrag och bebyggelsemönster*. Redovisning av Etapp 1. Riksantikvarieämbetet. Kunskapsavdelningens PM:Serier, PM Nr 2002:2.
- Riksantikvarieämbetet 1999 *Kulturarvet och miljön*. Redovisning av Riksantikvarieämbetets regeringsuppdrag Ku98/1908/Ka med anledning av propositionen Svenska miljömål (1997/98:145). Stockholm.
- Riksantikvarieämbetet 2002 *Förstudie: Indikatorer för levande kust och skärgård*. Diskussionsunderlag till sem. 9/1-02
- Älvsborgs Museiförening 1974 *Kulturhistorisk utredning 7*, Vårgårda kommun. Vänersborg.
- Älvsborgs Museiförening 1975 *Kulturhistorisk utredning 11*, Färgelanda kommun. Vänersborg.

Bilaga 1; Referensområden

Bandene, Färgelanda socken och kommun.

I Bandene studerades de fem gårdar som ligger i Norra resp. Södra Bandene. Bandene nämns skriftligt första gången 1378 och Norra Bandene utgörs av tre gårdar med bebyggelse från sekelskiftet 1900 och yngre. I Södra Bandene finns två gårdar, vars bostadshus, enligt bebyggelseinventeringen från 1970-talet, är från 1600-talet resp. 1860-talet. Ekonomibygnaderna är yngre, från sekelskiftet 1900 och yngre. Gårdslägena för såväl Norra som Södra Bandene kan beläggas i äldre kartmaterial, och det kan konstateras att gårdslägen och bebyggelsemönster är intakta sedan åtminstone 1890-talet. Gårdsstrukturerna i Norra Bandene är i två fall relativt intakta, medan bostadshuset i ett fall har flyttats till ett nytt läge skilt från gårdens övriga byggnader och gårdsgruppens övriga bostadshus. I Södra Bandene är gårdsstrukturen relativt opåverkad.

Karaktäristik enligt den agrarhistoriska länsöversikten

Delregion 10a, Dalslands dalbygder:

Dagens landskapsbild: Produktiv skogsmark samt odlingsbygder i dalgångarna.

Agrarhistoria: Bebyggelsen och åkermarken främst koncentrerad till dalstråken. Byar i krönlägen på ”kullar” i Valboåns dalgång. Tre- och fyrsäde samt femtedelsträda i östra delen. Plogbruk. I den västra delen förekom sjättedelsträda och ännu mindre fraktioner samt även ensäde med flera gårdar. Omfattande hemmansklyvning och uppodling i samband med havreepoken under 1800-talet. Laga skifte i huvudsak under perioden 1825-50. Betydande emigrationsbygd. Västsveriges största utbredning av *säter*-namn (indikerar fäbod-drift). Sedan sekelskiftet 1900 mer inriktat på animalieproduktion.

Fossilt odlingslandskap: Röjningsröseområden förekommer. Ödegårdsindikationer i det äldre kartmaterialet.

Bebyggelsemiljöer: Bebyggelsen ligger på impediment i odlingsmarken. Den västsvenska gårdsformen dominerar, ofta med i terrängen högt belägna boningshus samt lägre liggande ekonomibygnader. Boningshus i två plan starkt förknippade med havreepoken. Enkelstugan i två våningar blev vanlig på hemmansklyvningar och mindre bruk, medan parstugor i två plan uppfördes på de större gårdarna. Exempel på ålderdomlig stugtyp med oinredd anderstuga i två plan förekommer. Stugtypen avspeglar bruket att förvara spannmål i boningshuset och antyder en koppling till det sydgötiska huset.

Fornlämningsmiljöer: Tät fornlämningsbild med anmärkningsvärt många gravfält belägna i anslutning till ensamgårdar och större byar.

Karaktäristik enligt Bevarandeprogrammet för värdefulla odlingslandskap

Valbodalen 07:5

Andelen uppodlad åker var under 1700-talet relativt liten. Odlingsmarkerna utgjordes istället i huvudsak av slätterängar och gemensamma, stora betesmarker. Under 1800-talets havreexpansion bröts ängsmarkerna upp till åker, och 1900-talets rationaliseringar har skapat ett ensidigt åkerlandskap. Ett karaktärsdrag för Valbodals odlingslandskap är bebyggelsen i sina karaktäristiska krönlägen.

Fältbesök

Följande har hänt i jämförelse med den ekonomiska kartan från 1950-talet och bebyggelseinventeringen från 1970-talet:

- I Norra Bandene har det på en gård rivits en ekonomibyggnad och en del av en ladugård rivits. På samma ladugård har takmaterialet bytts ut. Övriga två gårdar uppvisar endast försumbara förändringar sedan 1970-talets inventering, dock är bostadshusen sedan tidigare relativt kraftigt förändrade.
- I Södra Bandene har en mindre ekonomibyggnad rivits. En ekonomibyggnad har fått nytt plåttak och fasaderna på en annan ekonomibyggnad har delvis fått plåtinklädnad. Sammanfattningsvis har det skett förhållandevis små och få förändringar i bebyggelsen sedan inventeringen utfördes på 1970-talet. Gårdslägen, bebyggelsemönster och gårdsformer är i stora drag intakta sedan 1890-talet. Trots förändrade bostadshus upplevs bebyggelsen i sin helhet som kulturhistoriskt värdefull, då de övergripande strukturerna är tydliga.

Området är ett laga skiftes -präglad landskap som till stor del är uppodlat. Inga öppna diken förekommer. Marken är inte stenbunden och stenvägar saknas helt inom den brukade marken, liksom odlingsrösen och stentippar. På åkerholmar som består i huvudsak av berg finns idag större sten (sprängsten?) upplagd. Vägsträckningarna överensstämmer med de från 1790 års karta. Fäгатans sträckning kan ses i form av en uppbyggd ramp på bykullens västra sida, därefter ett dike som övergår i en brukningsväg mot dagens grusade körväg. 1700-talets bygräns mellan södra och norra Bandene är än idag synlig i form av en bred ren med omgivande åker. Landskapet är öppet och välhävdad.

Karta

Karta

Norra Edstena, Högsäters socken, Färgelanda kn.

I Norra Edstena studerades tre gårdar. Bebyggelseläge och -mönster är desamma som på den ekonomiska kartan från 1890-talet. Beträffande gårdsstrukturerna är en gård relativt opåverkad sedan 1890-talet, medan en gård har stympats något. Den tredje gårdens bostadshus ligger sedan 1930-talet i ett nytt läge, något förskjuten från gårdens övriga byggnader.

Karaktäristik enligt Agrarhistorisk länsöversikten

Se Bandene

Karaktäristik enligt Bevarandeprogrammet för värdefulla odlingslandskap

Se Bandene

Fältbesök

I jämförelse med den ekonomiska kartan från 1950-talet och bebyggelseinventeringen från 1970-talet har följande hänt:

- Två av bostadshusen är kraftigt om- resp. tillbyggda och en mindre ekonomibyggad har rivits.

Sammanfattningsvis konstateras att de bebyggelseförändringar som skett i Norra Edstena främst har drabbat bostadshusen. För övrigt upplevs bebyggelsemiljön som tät och rik på kulturhistoriskt värdefulla byggnader, flera från 1800-talets mitt och senare del. Bebyggelselägen och -mönster är väl bibehållna, medan gårdsstrukturerna delvis förändrats, dock inte på något förödande sätt.

Landskapet är öppet och välhävdad. Av det småskaliga jordbrukslandskapet från slutet av 1700-talet är det egentligen endast små beteshagar som är kvar. Långa, raka brukningsvägar leder från sluttningen/åsen där byn ligger rakt norrut till dagens åkermark. Samma sträckningar finns på storskifteskartan från 1783 men leder då förbi små åkerskiften ut till slätterängarna mot Valboån. En stor mosse har börjat naggas i kanten för åkerbruk. Idag finns inga ängsrester kvar – allt uppodlat. Avlånga impediment/åkerholmar vilka huvudsakligen består av sten/stenblock återfinns fortfarande som betydelsebärare i landskapet. Dessa har utgjort naturliga fastighetsgränser. På impedimenten finns enstaka lövträd och odlingssten.

Karta

Karta

Stora Landa, Landa socken, Vårgårda kn.

I Landa undersöktes de sju gårdar som har fastighetsbeteckningen ”Stora Landa”. Tre av gårdarna ligger på vad som framstår som ett äldre gårdsläge vid ett vägskäl, medan de resterande fyra gårdarna enligt uppgift har flyttats ut i samband med laga skifte på 1870-talet. De utflyttade gårdarna ligger i varsin grupp om två gårdar i sydostlig resp. nordostlig riktning från det ursprungliga gårdsläget.

Bebyggelsens läge i odlingslandskapet och bebyggelsemönstret är intakt jämfört med 1890-talets och 1950-talets ekonomiska kartor. Av de sju gårdarna har fem sina gårdsstrukturer bevarade. På en gård har ett nytt bostadshus uppförts i ett nytt läge, enligt uppgift i bebyggelseinventeringen på 1920-talet, medan den tidigare manbyggnaden rivits. En annan gård, som i inventeringen från 1970-talet beskrivs som en fastighet från 1870-talet med ett bostadshus och fyra ekonomibygnader, är idag övergiven och samtliga ekonomibygnader har rivits.

Karaktäristik enligt Agrarhistorisk länsöversikten

Delregion 4c, Svältorna – Gäsene – Ås:

Dagens landskapsbild: Idag huvudsakligen produktiv skogsmark, avbruten av odlingslandskap kring mindre gårdar och byar på moränhöjder och längs dalgångar. Vid Tånga hed och Remmene skjutfält finns de sista större resterna av ”svältbygden”. Stor andel uppodlade mossmarker med öppna diken i de östra delarna, bl.a. kring Eriksberg och Källunga. Igenväxande småskaliga odlingslandskap i skogs- och randbygden.

Agrarhistoria: Småskalig sockenstruktur med en del nedlagda medeltidssocknar. Bebyggelsen präglas av både byar och ensamgårdar, varav en del tidigare frälseägda. Bebyggelse och odlingslandskap ofta lokaliserade till grusåsar och isälvsavlagringar. Tidigt boskapsinriktad bygd med ensäde och årderbruk samt ängar på vidsträckt våtmarker. Ett hårt betetryck och svedjande på steniga marker gav här tidigt upphov till ett skogslöst, ljung- och hedmarksområde (den s.k. Svältan); tidigare en karaktäristisk landskapstyp för stora delar av Västsverige. Tidiga skogsplanteringar. Omfattande utdikning och uppodling av sankmarker och mossar under 1800- och 1900-tal. Laga skifte i huvudsak under perioden 1850-75. Uppvisar flera gemensamma drag med västra Falbygden, vad gäller beteslandskap, byggnadsskick och det tidigare ängsbruket/mossodlingen kring sankmarker. Även likheter med den kuperade högländsdelen söderut. Binäringar, framförallt med inriktning på sömnad/stickning, i södra delen.

Fossilt odlingslandskap: Förhistoriska/medeltida röjningsröseområden förekommer på ljunghedarna. Delvis ett mycket rikt stenmurslandskap med odlingsrösen och små åkerytor. Flera välbevarade småskaliga agrara miljöer med sentida brukningsspår i form av småtegar, fägator, röjningsrösen, terrasser, stenmurar etc. Inslag av lingropar.

Bebyggelsemiljöer: Skärningspunkt mellan västligt-sydligt byggnadsskick, bl.a. med tidigare förekommande högloftsstugor. Ålderdomlig byggnadstradition med knuttimring och skiftesverk i ek. Framkammarsstugor och enkelstugor med sidokammare samt flera bevarade ryggåsstugor. Gråstensladugårdar från sent 1800-tal vanliga och från 1920-50 tegelladugårdar. Stor nybyggnation av gårdsbyggnader under 1910-30-talen. Rikligt med kvarvarande sommarfähus samt bevarade ladulandskap kring mader och mossodlingar, t.ex. i Skölvne. Inslag av lingropar.

Fornlämningsmiljöer: Brons- och järnåldersmiljöer med rösen och stensättningar på moränhöjderna.

Karaktäristik enligt Bevarandeprogrammet för värdefulla odlingslandskap

Värdefulla odlingslandskap, Landa 27:4:

Kring Stora och Lilla Landa finns ett mycket vackert och variationsrikt odlingslandskap med en mosaik av små åkrar, lövdungar och steniga betesmarker. Odlingslandskapet är rikt på kulturhistoriskt intressanta odlingsspår, alltifrån hundratalet odlingsrösen, vilka kan vara åtskilliga tusen år gamla, till stenhägnade fågator och terrasserade fornåkrar. Betesmarkerna i området är dels lövhagar dels öppnare marker där floran tyvärr till stor del är utslagen av kultivering. I en stor, öppen betsmark söder om stora Landa återfinns dock fläckar med rik kalkgynnad flora.

Blandat mycket innehållsrikt kulturlandskap med stort tidsdjup .

Fältbesök

De sju gårdarna har gått olika öden till mötes sedan bebyggelseinventeringen utfördes på 1970-talet:

- En gård är övergiven, samtliga ekonomibyggnader har försvunnit och bostadshuset är förfallet.

- En gård förvaltas och sköts av hembygdsföreningen, och har så att säga ”konserverats”.

- En gård uppvisar idag ett kraftigt om- och tillbyggt bostadshus. Samtliga ekonomibyggnader har försetts med röd trapetskorrugerad plåt på fasaderna.

Gårdsstrukturen är ännu intakt.

- En gård är, med undantag för en mindre förändring av ladugården, relativt oförändrad jämfört med inventeringen från 1970-talet.

- På en fastighet har det tidigare bostadshuset ersatts av ett annat i nytt läge, samt försetts med ett nytt garage.

- En gård har förlorat sina tre gamla ekonomibyggnader, vilka ersatts med en mindre förrådsbyggnad.

- På den enda av de sju gårdarna som verkar vara ett livskraftigt jordbruk har ett par mindre nya ekonomibyggnader uppförts sedan inventeringen från 1970-talet, medan en äldre byggnad rivits.

Sammanfattningsvis konstateras att på samtliga gårdar utom en har bebyggelsen förändrats i olika hög grad sedan 1970-talet; allt ifrån mindre förändringar på enstaka byggnader till rivning eller genomgripande omgestaltning av samtliga byggnader på gården. Dock är gårdslägen, bebyggelsemönster och gårdsformer i de flesta fall intakta sedan 1890-talet. I kombination med övriga landskapselement upplevs bebyggelsen som värdefull trots de förändringar som skett på enskilda byggnader.

Landa har ett blandat och mycket innehållsrikt kulturlandskap med stort tidsdjup.

Byn är mycket rik på fornlämningar. Här finns ett flertal områden med fossila åkrar, framför allt röjningsrösen. Småskaligt odlingslandskap blandat med öppna beteshagar och rikligt med stenmurar. All den öppna marken brukas från en gård, vilken även har mjölkkor.

Karta

Karta

Bilaga 2

Inventering av "övriga landskapselement" – en jämförelse mellan befintliga metoder.

Inventeringsarbetet består av tre moment, förberedelser, fältarbete och efterarbete. För att effektivisera fältarbetet kan befintliga inventeringsmetoder utgöra viktiga byggstenar i ett för detta ändamål anpassat kvalitativ mätsystem. Det är främst *Landskapsprojektet, 1995-98*, den nyligen startade *Inventeringen av värdefulla Ängs och Betesmarker*, samt kontrollsystemet för olika miljöstöd som är uppbyggt av Jordbruksverket, som är betydelsefulla för att utarbeta en fältmetod för det fortsatta arbetet.

Landskapsprojektet hade ursprungligen som mål att även redovisa agrarhistoriska värden i landets olika regioner. Inventeringen var indelad i tre faser. Varje län skulle upprätta en regional översikt där länets karaktäristiska drag med avseende på den agrara landskapshistorien definierades, en s.k. länsöversikt. Utifrån denna översikt delades länen in i delregioner och på grundval av denna regionindelning, gjordes ett urval av representativa miljöer som blev föremål för fältinventering. Fältinventeringen innebar en mycket detaljerad dokumentation av agrarhistoriska lämningar. Med hjälp av historiska kartor sattes dessa i relation till den agrara landskapshistorien.

Arbetet inom *Inventeringen av värdefulla Ängs och Betesmarker* har en lägre detaljnivå och en metod där resultaten från fältinventeringen kopplas till en databas. Metoden har arbetats fram på Jordbruksverket i samverkan med en arbetsgrupp med representanter från Naturvårdsverket, Riksantikvarieämbetet, Skogsstyrelsen, Artdatabanken samt länsstyrelserna. Inventeringsarbetet består av tre moment, förberedelser, fältarbete och efterarbete. Fältdata registreras via en fältapplikation i en handdator. Under fältbesöket registreras företeelser som hävd, markförhållanden, förekomst av viss flora, nyckelelement träd och vatten samt förekomsten av landskapselement och historisk identitet. Efterarbetet innebär en överföring av fältdata till en databas som är kopplad till en GIS-applikation. I fältapplikationen finns sju grundvärden med underrubriker som var och en ger ett fönster/skrämbild där registreringen av enskilda företeelser och attribut sker. Exempel på dessa sju underrubriker är "Objektsinformation", "Historisk markanvändning" och "Landskapets relation till äldre ek. kartor". I skärmbilden "Landskapets relation till äldre ek. kartor" skall tre aspekter bedömas, "Förändring av bebyggelse", "Exploatering" och "Förändring av markanvändning". Under varje aspekt finns tre alternativ att "klicka i", "Liten", "Måttlig" och "Påtaglig". Ytterligare ett exempel är skärmbilden för övriga landskapselement där inventeraren kan välja mellan en mängd landskapselement t.ex. bro, fägata, husgrund och dike. Längd/antal element registreras inom en "yta" och status på lämningarna anges enligt två alternativ, "Gott eller Dåligt skick".

I det dataunderstödda kontrollsystem som använts av länsstyrelsens lantbruksenhet i samband med fältkontroll av olika miljöstöd finns redan en metod för redovisning av landskapselement, dess läge, antal och hävd.

Om ett samarbete utifrån dessa tre metoder är möjlig kan en ny metod etableras snabbare och mer kostnadseffektivt än att en helt ny databas skapas. Överföring av fältdata till

GIS kan även innebära en utveckling av inventeringens resultat som direkt kopplas till Jordbruksverket och miljöstödsprogrammet.

Bilaga 3.

Sammanställning av värdefulla odlingslandskap med höga kulturvärden.

I f.d. Göteborgs och Bohus län finns totalt 64 områden bedömda som klass 1, kulturvärden av största betydelse, med en sammanlagd yta om ca 24 724 ha.

I f.d. Skaraborgs län finns totalt 54 områden bedömda som klass 1, kulturvärden av största betydelse, med en sammanlagd yta om ca 16 395 ha.

I f.d. Älvsborgs län finns totalt 71 områden bedömda som klass 1, kulturvärden av största betydelse, med en sammanlagd yta om ca 31 960 ha.

Miljö kvalitetsmålet ”Ett rikt odlingslandskap”

”Odlingslandskapets och jordbruksmarkens värde för biologisk produktion och livsmedelsproduktion skall skyddas samtidigt som den biologiska mångfalden och kulturmiljövärdena bevaras och stärks.”

Det finns ett stort behov av ökad, såväl kvantitativ som kvalitativ, regional kunskap om odlingslandskapets kulturvärden. Målsättningen med föreliggande rapport har varit att utarbeta en metod för att mäta, beskriva och tolka förändringar i kulturmiljön. Metoden skall vara ett instrument för att följa förändringsprocesser och därmed vara ett underlag när man i nästa steg ska se vilka åtgärder som krävs för att klara uppsatta miljömål.

LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALAND

Kulturmiljöenheten

Drottninggatan 2, 462 82 VÄNERSBORG
Telefon 0521-60 50 00, Fax.0521-60 55 06, ISSN 1403-168X